

УДК 338(477)

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ЙОГО РОЛЬ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ*Семикіна М.В., Гунько В.І.*

Проаналізовано еволюцію наукової думки про сутність інтелектуального потенціалу країни. Запропоновано періодизацію наукових уявлень. Розкрито авторський підхід до розуміння структури інтелектуального потенціалу, ролі його людської складової в національній економіці. Обґрунтовано сутність інтелектуального потенціалу зайнятого населення, необхідність його дослідження, стимулювання розвитку та реалізації в національній економіці.

Ключові слова: інтелектуальний потенціал, еволюція наукової думки, структура, людський інтелектуальний капітал, інтелектуальний потенціал зайнятого населення.

Україні сьогодні притаманні гострі протиріччя між потребами інноваційного розвитку економіки, забезпечення її модернізації і реальним станом інтелектуального потенціалу країни, зокрема, рівнем затребуваності в економіці інтелектуальної складової трудового потенціалу зайнятого населення. Перспективи формування конкурентоспроможної економіки безпосередньо залежатимуть від подолання відставання у сфері інтелектуально-інноваційного розвитку, належної уваги держави до нагромадження, розвитку та ефективної реалізації інтелектуального потенціалу суспільства.

У формуванні наукових уявлень про інтелектуальний потенціал суспільства вагомий внесок належить Дж. Грейсону, П. Друкеру, М. Портеру, Й. Шумпетеру, Б. Твіссу, Х. Хекхаузену, Т. Шульцу, Г. Беккеру, Л. Едвінссону, М. Мелоуну, Ч. Хансену, В.Л. Іноземцеву та іншим зарубіжним вченим. Серед українських дослідників проблему використання та розвитку інтелектуального потенціалу зайнятого населення з різною мірою глибини вивчали О.І. Амоша, С.І. Бандур, Л.К. Безчасний, Н.Л. Гавкалова, В.М. Геєць, О.А. Грішнова, А.М. Колот, І.С. Каленюк, Е.М. Лібанова, Н.С. Маркова, В.В. Онікієнко, І.Л. Петрова, Л.І. Федулова, А.А. Чухно, Л.В. Шаульська та ін. Проте зазначена проблема все ще залишається невирішеною та недостатньо дослідженою, що потребує продовження наукових пошуків.

Метою статті є систематизація розвитку наукової думки про інтелектуальний потенціал, його місце у розвитку економіки країни, визначення сутності і ролі його складових, зокрема, інтелектуального потенціалу зайнятого населення.

Виконаний аналіз наукових джерел засвідчив, що з давніх часів, ще до нашої ери, була доведена цінність знань та інтелектуальних здібностей людини, які роблять її творцем, відкривають нові можливості для господарчого розвитку країни, її могутності, змінюють умови існування. З огляду на запропоновану таблицю 1, відмітимо важливу закономірність: наукові уявлення про інтелект та інтелектуальний потенціал людей збагачувалися по мірі змін в економічному і культурному житті, при цьому еволюція наукової думки тісно корелювала з переважанням нових технологічних укладів над старими.

Представниками паростків перших уявлень про інтелектуальний потенціал людини до нашої ери були мислителі Стародавнього світу – Аристотель, Ксенофонт, Платон, Сократ. Їм належать перші думки про роль знань, виокремлення праці розумової і фізичної, припущення, що інтелектуальні здібності вдосконалюються в процесі діяльності та задоволення творчих потреб, порівняння авторів творін мистецтва і ремісництва із творцями. В епоху відродження підвищується роль знань і творчості як у мистецтві, так і в життєдіяльності населення, практиці управління країною, швидко збагачуються уявлення про роль людського інтелекту. В період меркантилізму необхідність розвитку наукового знання, започаткованого першою науковою революцією у XVI-XVII ст., стала особливо гострою: відбулося посилення прикладного значення наукової діяльності, поширення поважного ставлення до інтелектуальної діяльності вчителя, лікаря, юриста. Розвиток освіти, накопичення нових знань прискорив винахід техніки книгодрукування.

Таблиця 1.

Періодизація наукових уявлень про інтелектуальний потенціал населення

Періоди	Сутність поглядів	Фактори, що зумовили зміну наукових уявлень, технологічні уклади
До нашої ери	Людина може виступати творцем. Знання роблять людину і країну сильніше.	Перші досягнення фундаментальних і прикладних досліджень, цінні положення філософської думки про роль знань людини
Епоха відродження, V–XVII ст.	Визнається роль інтелектуальної творчості, розумової праці у мистецтві, життєдіяльності, управлінні	Розвиток мистецтва, ремесла, торгівлі, інженерної справи. Поява мережі шкіл, розвиток природних і прикладних наук
1770-1830	Визнається роль нових знань людей у господарчому розвитку, у досягненні економічних успіхів та могутності країни. Вчені виступають за поширення знань серед населення.	I-й технологічний уклад (розробка водяного двигуна, виплавка бронзи, чавуну, обробка заліза, будівництво каналів)
1831-1880		II-й технологічний уклад (розробка парового двигуна, розвиток вугільна промисловості, машинобудування, чорної металургії, верстатобудування)
1881-1930	Визнається цінність знань, творчих інтелектуальних здібностей не лише в науці, техніці, мистецтві, а й в управлінні, підприємстві, функціонуванні економіки.	III-й технологічний уклад (розвиток електро-технічного, важкого машинобудування, виробництва сталі, неорганічної хімії, суднобудівництва, електропостачання). Створюється мережа науково-дослідних центрів та установ, наукових шкіл.
1931-1980	Доведена ключова роль людини, її інтелекту, знань в економіці, інноваційному розвитку країни. Визнається потреба у заохоченні розвитку та ефективного використання інтелектуального потенціалу людини (населення) в економіці	IV-й технологічний уклад (виробництво синтетичних матеріалів, розвиток органічної хімії, кольорової металургії, електронної промисловості, атомної енергетики)
1981-2030		V-й технологічний уклад (розвиток комп'ютерної техніки, телекомунікацій, роботобудування, космічної техніки, мікро- та оптичноволоконних технологій, штучного інтелекту, біотехнологій тощо).

Формування перших дійсно наукових уявлень відбувається під впливом промислової революції, на етапі становлення ринкової економіки. А. Сміт висловлює думку, що знання, майстерність і трудовий досвід людей є, по суті, основним капіталом суспільства поряд із машинами, спорудами [11, с. 6–14]. Розвиваючи ідеї А. Сміта, французький економіст Ж. Батист Сей, вважав закономірним, що наука і техніка сприяє розвитку інтелекту, підвищенню кваліфікації працівників [8, с. 38–40, 59]. Ідеї пізніх соціалістів-утопістів збігалися з поглядами представників класичної політичної економії: К. Сен-Сімон та Р. Оуен також вважали, що рушійною силою історичного розвитку є наука і освічені люди. Дещо близькі думки у XVIII–XIX ст. висловлювали українські дослідники. Наприклад, український філософ Г. Сковорода, вважав, що освіта має розбудити закладений в людині талант, індивідуальні інтелектуальні можливості. Значимість інтелекту нації у господарчому розвитку країни підкреслював у своїх працях видатний український вчений М. І. Туган-Барановський. В. І. Вернадський вперше висунув ідеї створення ноосфери (сфери розуму), що зростаючи, впливає на усі природні процеси. Його ідеї наприкінці XX і початку XXI ст. змушують замислюватися над необхідністю створення колективного розуму планети, відповідального за обережне та доцільне витрачання ресурсів Землі.

Окреслені ідеї стали підґрунтям появи більш системних наукових уявлень про потенціал людини, її інтелект, застосування інтелектуальних здібностей і знань в національній економіці. Особливо швидко відбувалася еволюція наукової думки наприкінці XX-го – початку XXI-го ст. на тлі бурхливого розвитку промислового виробництва, НТР, стрімкої зміни технологічних укладів, інтелектуалізації та інформатизації праці. Аналіз літератури свідчить, що вирішальний вплив на збагачення уявлень про інтелектуальний потенціал оказали такі наукові здобутки:

по-перше, – створення концепцій людського капіталу (розроблені Г. Беккером, Т. Шульцем, С. - Фішером, Л. Туроу та їх однодумцями), завдяки чому в межах уявлень про людський потенціал,

людський капітал сформувалися поняття «інтелектуальний потенціал», «інтелектуальний капітал»; по-друге, – розробка теорій розвитку ринкової економіки (Дж. К. Гелбрейт, П. Друкер, М. Портер, Дж. Грейсон, Х. Хекхаузен), концепцій переходу до постіндустріального суспільства (О. Тоффлер, К. Боулдинг, Р. Арон, А. Турен, Ж. Фурастье, П. Ромер, О. Лукас, В. Л. Іноземцев), на основі яких було закладено уявлення про механізми відтворення інтелектуального потенціалу людини, мотивацію його самореалізації та розвитку, необхідність залучення та більш ефективного використання в економіці інтелектуального потенціалу населення.

Разом з тим, аналіз довів, що в літературі накопичено багато неоднозначних підходів до розуміння сутності інтелектуального потенціалу, а сама теорія використання та розвитку інтелектуального потенціалу країни все ще перебуває на стадії становлення. Проілюструємо окремі погляди авторів.

Більшість дослідників концентрує увагу на вивченні інтелектуального потенціалу, виходячи з розуміння його як спроможності суспільства на різних економічних рівнях, так і особистостей, творити, нагромаджувати та використовувати нові знання, проекти, ідеї (різну семантичну інформацію) як інтелектуальну власність для соціально-економічного, науково-технічного, духовно-культурного, морально-правового та іншого розвитку [1, с. 127]. Значна група науковців, зокрема, Ю. Гава, М. Розумний, визначають інтелектуальний потенціал як сукупність людського, матеріального та нематеріального потенціалу [3, с. 130; 7, с. 90].

Поширене уявлення про інтелектуальний потенціал як можливість генерації і сприйняття ідей та задумів, новацій, доведення їх до рівня нових технологій, конструкцій, організаційних і управлінських рішень [5, с. 134].

Дещо іншої позиції дотримуються В.П. Семиноженко, Б.Є. Кваснюк, І.А. Шовкун, стверджуючи, що інтелектуальний потенціал має розглядатися як сукупність інтелектуальних ресурсів, що втілюють наукові здобутки суспільства, трудових ресурсів з притаманними інтелектуальними, освітніми та кваліфікаційними характеристиками, раціональне використання яких (в оптимальному співвідношенні з іншими економічними ресурсами) забезпечує досягнення нової якості економічного розвитку, що групується на знаннях [12, с. 194].

На переконання частини дослідників, рівень такої проблематики має стосуватися лише надскладних виробничих комплексів, найсучасніших підприємств з високим рівнем інтелектоємності трудових процесів, які створюють сприятливі умови для економії праці, остаточної ліквідації важких та непривабливих видів людської праці, реалізації творчого потенціалу працівників, зайнятих переважно розробкою та впровадженням нововведень [9, с. 51]. Однак в час, коли країни рухаються до інформаційного суспільства і в трудових процесах зростає частка інтелектуальної праці, а в структурі зайнятих – питома вага працівників, зайнятих переробкою та створенням нової інформації, – остання думка вряд чи може вважатися перспективною, обмежуючи увагу вузьким колом підприємств.

Багатьма авторами інтелектуальний потенціал ототожнюється з інтелектуальним капіталом. Так, на думку В.М. Гейця, інтелектуальний капітал – це, перш за все, люди та знання, якими вони володіють, а також їх навички і все те, що допомагає ефективно використовувати знання та навички; це збірне поняття для визначення нематеріальних цінностей, що об'єктивно підвищують ринкову вартість компанії [13, с. 192].

Виконаний нами аналіз генезису наукової думки засвідчує: по-перше, розмаїття підходів до розуміння інтелектуального потенціалу та інтелектуального капіталу; по-друге, наявність близького тлумачення і навіть ототожнення сутності цих понять; по-третє, тісний взаємозв'язок зазначених понять з категоріями «людський потенціал», «людський капітал»; відсутність тлумачення сутності інтелектуального потенціалу зайнятого населення як окремого поняття.

Автори статті дотримуються думки, що категорія інтелектуального потенціалу є дещо ширшою, ніж категорія інтелектуального капіталу. Нагадаємо, що «потенціал» (potential) – у буквальному значенні трактується як приховані можливості; його носій – той, що володіє достатньою силою для здійснення яких-небудь дій [10, с. 557–558]. Потенціальні можливості, у т. ч. інтелектуальні, можуть залучатися і використовуватися повністю, частково або залишатися нереалізованими з пев-

них причин. Виходячи з цього, пропонуємо такі уточнення зазначених термінів:

інтелектуальний потенціал країни – це сукупність усіх інтелектуальних ресурсів, включаючи людей, їх знання, інтелектуальні здібності, нематеріальні активи, які характеризують сукупні інтелектуальні можливості, що можуть бути використані в процесі функціонування економіки, перетворюючись в інтелектуальний капітал, забезпечуючи рух до прогресивних соціально-економічних перетворень, а можуть так і залишитися повністю або частково невикористаними;

інтелектуальний капітал країни – це реалізований інтелектуальний потенціал; це сукупність інтелектуальних ресурсів (людський інтелектуальний капітал, структурний капітал, клієнтський капітал), які держава має в наявності та використовує в процесі функціонування економіки, отримуючи сукупний продукт інтелектуальної праці, що забезпечує зрушення в економічному та інноваційному розвитку, збільшення національного доходу, піднесення конкурентоспроможності країни та якості життя населення.

Вважаємо, що інтелектуальний капітал у чистому вигляді має становити інтелектуальний продукт, який має вартісну оцінку. Саме аспектами капіталізації людських знань та комерціалізації продуктів інтелектуальної праці в ринкових умовах ми пояснюємо більш поширене в літературі застосування поняття «інтелектуальний капітал» як синонім поняття «інтелектуальний потенціал».

З огляду на літературу, у баченні структурних складових інтелектуального потенціалу погляди дослідників також не є однорідними. На переконання В. Іноземцева, інтелектуальний капітал, передусім, характеризують такі складові елементи, як знання, освіта, кваліфікація, уміння, навички, здібності, моральні цінності, культура праці, ставлення до роботи та до клієнтів [4]. Чимало науковців, як Л. Едвінсон, Н. Л. Гавкалова, Н. С. Маркова, вважають, що інтелектуальний капітал на організаційному рівні включає три складові компоненти: людський, структурний і споживчий (або клієнтський) капітал [2, с. 265]. Дещо інший підхід спостерігаємо в уявленнях А. М. Колота: він вважає, що у структурі інтелектуального капіталу слід бачити людський капітал, капітал організації, капітал взаємодії з інститутами ринку [6, с. 6].

Авторські уявлення про склад інтелектуального потенціалу національної економіки відображає таблиця 2, яка узагальнює та уточнює існуючі в літературі наукові погляди.

Таблиця 2

Структура інтелектуального потенціалу національної економіки

Інтелектуальний потенціал національної економіки		
<i>Сукупність інтелектуальних активів</i>		
Інтелектуальний потенціал зайнятого населення <i>(людські активи)</i>	Організаційно-структурний капітал <i>(інфраструктурні активи та інтелектуальна власність)</i>	Капітал взаємодії з інститутами ринку <i>(ринкові активи)</i>
Люди, зайняті трудовою діяльністю в економіці країни, з притаманним певним запасом здоров'я, знань, вмінь, інтелектуальних здібностей, мотивацій до інтелектуальної творчості, культурою праці, ціннісними орієнтирами трудової поведінки	організаційна структура (локальні мережі), інформаційні ресурси (техніко-технологічна документація, інформація, комп'ютерні програми), технологічні процеси, інтелектуальна власність (комп'ютерні програми, винаходи, промислові зразки, документована інформація, ноу-хау, торгові марки, патенти тощо)	Взаємодія з клієнтами, споживачами, діловими партнерами, іншими інститутами ринку; імідж, ділова репутація

Отже, у структуру *інтелектуального потенціалу* ми включаємо: 1) людські активи (людський інтелектуальний потенціал); 2) інфраструктурні активи та інтелектуальну власність (організаційно-структурний капітал); 3) ринкові активи (капітал взаємодії з інститутами ринку). Пріоритетною складовою інтелектуального потенціалу національної економіки виступає людський інтелектуальний потенціал, тобто залучені в економіку люди, їх знання, творчі інтелектуальні здібності та можливості, що можуть бути використані для створення інтелектуального продукту. На думку автора, людський інтелектуальний потенціал на макроекономічному рівні є не що інше, як інтелектуальний потенціал зайнятого населення. Виходячи з цього, в Україні особ-

ливої уваги і ретельних наукових досліджень заслуговують питання визначення сутності інтелектуального потенціалу населення, зайнятого в національній економіці, методологічні засади регулювання його розвитку та використання.

Нагадаємо, що в економічній літературі зайняте населення розглядається як частина трудового потенціалу країни: з кількісної точки зору охоплює осіб віком від 15 до 70 років, які зайняті економічною діяльністю, що приносить доход; з якісної точки зору, відображає сукупність прибуткованих зайнятим в економіці людям накопиченого та розвиненого упродовж життя певного запасу здоров'я, трудових можливостей, знань, інтелектуальних здібностей, знань, вмінь, компетенцій, трудового досвіду. Виходячи з того, що реалізований трудовий потенціал зайнятого населення може розглядатися як людський капітал, є доцільним в одній площині, розглядати поняття «інтелектуальний потенціал зайнятого населення», «інтелектуальний капітал зайнятого населення».

Узагальнюючи викладене, пропонуємо таке визначення: інтелектуальний потенціал зайнятого населення – це сукупність знань, інтелектуальних здібностей та можливостей населення, зайнятого трудовою діяльністю в економіці країни, яка, поєднуючись з інтелектуальними можливостями організаційно-структурного капіталу та капіталу взаємодії з інститутами ринку, здатна забезпечувати потреби суспільства в активізації інноваційної діяльності, економічному зростанні та якісному людському розвитку.

У запропонованому визначенні під *інтелектуальними можливостями зайнятого населення* автор розуміє спроможність працівників постійно підвищувати свій освітньо-професійний рівень, опановувати новими знаннями на основі самонавчання, самоорганізації, самомотивації. Під інтелектуальними здібностями працюючих розуміємо генетично успадковану та розвинену в процесі виховання, навчання та трудової діяльності здатність до мислення, пізнання, прояву інтелектуальної творчості, свідомого накопичення знань, досвіду, навичок самовиховання, прагнень до саморозвитку. Принципово важливо підкреслити, що інтелектуальні здібності та можливості далеко не завжди (і не обов'язково) визначаються наявністю диплому про освіту певного рівня або певним рівнем кваліфікації, посадою, причетністю до роботи в установах, організаціях, підрозділах науково-інноваційного спрямування. Такі здібності може виявляти (або не виявляти) і токарь, і механізатор, і програміст, і маркетинголог, і викладач, і інженер, і менеджер, і міністр тощо. Між тим можливості прояву інтелектуальних здібностей є ширшими у людей, які здобувають освіту, професійно зростають, постійно підвищують кваліфікацію, мають можливості і прагнуть реалізувати свої нахили, здібності, талант.

Під *інтелектуальними можливостями організаційно-структурного капіталу* ми розуміємо його спроможність спільно з усіма інтелектуальними активами відповідати вимогам ринку щодо створення нових цінностей; це залежить від адекватності організаційної структури підприємств та організацій, сучасності наявних інформаційних ресурсів (техніко-технологічна документація, інформація, комп'ютерні програми), використання новітніх технологічних процесів, інтелектуальної власності (комп'ютерні програми, винаходи, промислові зразки, документована інформація, ноу-хау, торгові марки, патенти тощо). У свою чергу, під *інтелектуальними можливостями капіталу взаємодії з інститутами ринку* ми розуміємо можливості активного просування продуктів інтелектуальної діяльності на ринок та формування високої ділової репутації за рахунок взаємодії та підтримки стабільних контактів з діловими партнерами, посередницькими структурами, споживачами та клієнтами, банками, біржами та іншими інститутами ринку.

Інтелектуальний потенціал зайнятого населення завдяки інвестуванню в його розвиток та ефективному використанню, спроможний в результаті комерціалізації інтелектуального продукту праці приносити економічну віддачу у вигляді зростання особистого доходу працюючих, прибутків підприємств, національного доходу країни, отже, в процесі реалізації трансформуватись в *інтелектуальний капітал* зайнятого населення (ІКЗН). У таблиці 3 на основі розвитку положень теорії людського капіталу виокремлено порівняльні особливості та переваги ІКЗН у порівнянні з речовим капіталом.

Таблиця 3

Інтелектуальний капітал зайнятого населення (ІКЗН) у порівнянні з речовим капіталом

Подібні риси:	Відмінності:
- обидва види капіталу впливають на економічне зростання, проте роль ІКЗН є пріоритетною; - потребують витрат, інвестування; - приносять прибутки (доход) власнику; - можуть накопичуватися; - економічна мотивація інвестицій приблизно однакова; - віддача від інвестицій у ІКЗН залежить безпосередньо від терміну використання	- створення ІКЗН неможливе без участі власників (людей, зайнятих в національній економіці); - використання ІКЗН незалежно від джерел інвестування (держави, підприємства, сім'ї) визначальною мірою контролюють безпосередньо люди (роль мотивації); - інвестиційний період для ІКЗН займає 12-20 років (для фізичного капіталу 1-5 років) віддача від інвестування в ІКЗН настає лише через тривалий час, характеризується соціальним, економічним та інноваційним ефектом; - ліквідність ІКЗН має інший прояв на відміну від фізичного капіталу (він є невід'ємним від носія). - інвестиції в ІКЗН є найвигіднішими як для зайнятого населення, окремих працівників, так і для суспільства; - масштаби і види інвестицій визначаються рівнем культури, національними менталітетом, традиціями; - зношування ІКЗН відбувається повільніше, ніж фізичного, в процесі зношування ІКЗН може збагачуватися завдяки накопиченню знань і досвіду, додатковим інвестиціям у знання.

Зміст таблиці 3 акцентує увагу на тому, що ІКЗН має відповідні ознаки капіталу, проте відтворює специфічні особливості, притаманні лише людському інтелектуальному капіталу. Це робить його унікальним інтелектуальним ресурсом, який за сприятливих умов та інвестуванні в разі максимального використання та розвитку, при кваліфікованому менеджменті може забезпечити прибутки, що в декілька разів перевищують прибутки від інвестицій в техніку.

ВИСНОВКИ

Для України, яка перебуває на етапі ринкових трансформацій економіки, шукає виходи з економічних, соціальних, політичних та моральних криз суспільства, надзвичайно важливим є усвідомлення значення інтелектуального потенціалу суспільства та невикористаних можливостей щодо його реалізації та розвитку в інтересах побудови конкурентоспроможної економіки. Таке усвідомлення уявляється можливим лише на засадах системних наукових досліджень інтелектуального потенціалу, яке має кардинально вплинути на теорію і практику його формування, використання та розвитку, зокрема, затребуваність та реалізацію інтелектуального потенціалу зайнятого населення. Останнє особливо стає значущим в умовах світових тенденцій руху до економіки знань, коли стрімко зростають вимоги до рівня розвитку та використання інтелектуального потенціалу населення, забезпечення ефективності механізмів накопичення, передачі і створення нових знань. Перспективи подальших наукових досліджень в цій сфері пов'язуємо із формуванням соціально відповідальної політики держави та бізнесу в питаннях збереження інтелекту нації, забезпечення високої мотивації населення до розвитку та реалізації інтелектуального потенціалу в легальному секторі економіки з максимальним економічним, соціальним та інноваційним ефектом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вовканич С. Й. Розбудова інноваційного суспільства в контексті демографічного розвитку України / С. Й. Вовканич, Х. Р. Копистянська, С. О. Цапок // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – №8. – С.115–129.
2. Гавкалова Н.А. Менеджмент персонала: учеб.пособие. / Н. А. Гавкалова, Н. С. Маркова. – [3-е изд., перераб. и доп.] – Харьков : ИД «ИНЖЕК», 2009. – 296 с.
3. Гава Ю. В. Інтелектуальний капітал – шлях до економічного зростання України / Ю. В. Гава // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – №4. – С.129–134.
4. Іноземцев В. Перспективи постіндустріальної теорії в змінюючому світі // Нова постіндустріальна хвиля на Заході. Антологія / під ред.В.Л. Іноземцева. – М. : Academia, 1999.
5. Капітан І. Б. Формування структури інноваційного потенціалу підприємств й управління його розвитком / І. Б Капітан // Актуальні проблеми економіки. – 2006. - №12. – С. 130–137.

6. Колот А. М. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань / А. М. Колот // Україна: аспекти праці. – 2007. - №4. – С. 4–9.
7. Розумний М. М. Інтелектуальний потенціал України: проблема реалізації / М. М. Розумний ; ред. кол. : В. В. Різун (гол. ред.), М. М. Розумний, В. І Головенко та ін. // Київський нац. ун. ім. Тараса Шевченка. Наукові записки інституту журналістики – К. : Інститут журналістики. – 2003. – Т.12. Липень–вересень. – С. 90–93.
8. Сей Ж.-Б. Трактат по политической экономии / Ж.-Б. Сей Трактат по политической экономии. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии. – М. : Дело, 2000. – 232 с.
9. Семикіна М. В. Мотивація конкурентоспроможної праці: теорія і практика регулювання.: Моногр. / М. В. Семикіна. – Кіровоград : ПіК, 2003. – 426 с.
10. Словарь иностранных слов. / под ред. И. В. Лёхина и проф. Ф. Н. Петрова. – М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954. – 856 с.
11. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народа. / А. Смит . – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
12. Сучасні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: В 3-х т. / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – 544 с.
13. Україна у вимірі економіки знань / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Основа, 2006. – 592 с.